

межамі гэтых структурных адзінак. Яны могуць вычляняцца са сказа, разбівацца ў ім, перагрупоўвацца. Што ж датычыць граматыкалізаваных спалучэнняў, якія ўзнікаюць у мове ў сувязі з камунікатыўным актам і выкарыстоўваюцца для арганізацыі адпаведных словаформ і сінтаксічных канструкцый, то яны не могуць кваліфікавацца як самастойныя сінтаксічныя ўтварэнні з сваёй асобнай семантычнай функцыяй у працэсе зносін. Такія спалучэнні функцыяніруюць толькі ў сказе, у яго складзе і не мысляцца, не ўяўляюцца па-за сказам як выразнікі пэўных семантычных адносін. З гэтага вынікае, што словазлучэнне ў сказе — жывая структурная адзінка мовы, у той час як граматыкалізаваныя спалучэнні слоў — толькі сродкі іх граматычнай арганізацыі ці мадальнай характарыстыкі. У адпаведнасці з камунікатыўнымі, сэнсава-экспрэсіўнымі і стылістычнымі мэтамі словазлучэнні могуць свабодна ўступаць у новыя сувязі і ўзаемаадносіны з іншымі словамі ці спалучэннямі слоў, пашыраць ці звужаць сваё значэнне, ускладняць структурную аснову сказа. У процілегласць фармалізуючым элементам мовы яны не з'яўляюцца гатовымі словаспалучальнымі ўтварэннямі з намінацыйнай функцыяй па-за сказам, паколькі ў яго складзе гэтак жа хутка распадаюцца, знікаюць, як і ўзніклі, калі патрэба ў іх камунікатыўным выкарыстанні адпала.

Такім чынам, далёка не ўсе спалучэнні, што вылучаюцца ў сказе, могуць кваліфікавацца як паўназначныя сінтаксічныя ўтварэнні. Паўназначнымі з'яўляюцца толькі такія аб'яднанні слоў, якія, будучы ўтворанымі на базе знамянальных лексем, захоўваюць у любых умовах функцыянальнага ўжывання сваю семантычную і сінтаксічную самастойнасць і служаць мэтам выражэння пэўных сэнсавых узаемаадносін паміж прадметамі, паняццямі ці з'явамі рэчаіснасці. Тыя ж з іх, якія ўжываюцца ў складзе сказа для арганізацыі адпаведных словаформ камунікатыўнага прызначэння ці ў якасці сродку выражэння пэўных эмацыянальна-экспрэсіўных, мадальных значэнняў, застаюцца па-за межамі граматычна самастойных, сінтаксічна значымых утварэнняў і з'яўляюцца аб'ектамі вывучэння сінтаксісу сказа.

Л. І. БУРАК

СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ У ПАЭМЕ Я. КОЛАСА «НОВАЯ ЗЯМЛЯ»

Значнае месца ў структурна-семантычнай арганізацыі звязнага тэксту займаюць канструкцыі, якія атрымалі назву складанага сінтаксічнага цэлага (або звышфразнага адзінства). Складанае сінтаксічнае цэлае — гэта полікамунікатыўная адзінка, што ствараецца са спалучэння асобных сказаў, якія знаходзяцца ў пэўных суадносінах паміж сабой і сумесна ўтвараюць семантычнае, структурнае і інтанацыйнае адзінства. Кожнаму складанаму сінтаксічнаму цэламу ўласціва свая мікратэма, г. зн. тое агульнае, што аб'ядноўвае асобныя сказы ў цэласнае па сэнсу адзінства. Гэта адзінства вызначаецца суміраванай інфармацыяй, сістэмай звестак пра аб'ектыўную рэчаіснасць, атрыманых праз кожны асобны сказ і іх узаемадзеянне. Структурнае адзінства ствараецца сінтаксічнай суаднесенасцю асобных сказаў у межах складанага сінтаксічнага цэлага і праяўляецца ў адпаведных паказчыках сувязі паміж імі. Найбольш тыповымі паказчыкамі сувязі з'яўляюцца далучальныя злучнікі і злучнікавыя словы, анафарычныя займеннікі і прыслоўі, мадальныя словы, парадак слоў, лексічныя паўторы, трывальна-часавыя формы выказнікаў, кантэкстуальная непаўната асобных сказаў. Напрыклад: *Быў дзядзька ў пушчах, у барох і расчытаць іх голас мог, і з старасвецкімі дубамі каротка знайсся, як з сябрамі. А тут — адзін, бо ўсе чужыя, не знаеш, хто яны такія... І сам для іх ты чужаніца*¹ (с. 256). *Каля пасады лесніковай цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы. Тут верх асіны круглалістай сплятаўся з хвоямі, з дубамі, а елкі хмуры-*

мі радамі высока ў небе выдзялялісь, таемна з хвоямі шапталісь. Заўсёды смутныя, бы ўдовы, яны найбольш адны стаялі, і так маркотна пазіралі іх задуменныя галовы! (с. 8). Паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага існуе своеасаблівая інтанацыйная сувязь, якая ўзнікае ў выніку «комплекснага прагрэсіўнага ўздзеяння інтанацыйнай структуры папярэдняга сказа на інтанацыйную структуру наступнага сказа і рэгрэсіўнага ўздзеяння інтанацыйнай структуры наступнага сказа на інтанацыйную структуру папярэдняга сказа»² і сведчыць аб іх рытмамеладным адзінстве. Гэта сувязь праяўляецца ў тым, што сказы, якія ўваходзяць у складанае сінтаксічнае цэлае, маюць агульны інтанацыйны контур, адносна аднолькавую танальную вышыню паміж канцавым складам папярэдняга сказа і пачатковым складам наступнага сказа, поўнае падзенне тона ў канцы ўсёй канструкцыі. І таму на стыку складаных сінтаксічных цэлых у тэксе існуюць звышмерна падоўжаныя паўзы, якія значна «глыбейшыя» за тыя паўзы, што маюць месца паміж асобнымі сказамі ў межах складанага сінтаксічнага цэлага (так званыя «трайныя» і «двайныя» паўзы — па тэрміналогіі Д. Крыстала і Д. Дэйві). Валодаючы агульнасцю значэння, структурнага і інтанацыйнага афармлення, складанае сінтаксічнае цэлае ўяўляе сабой функцыянальна сінтаксічную адзінку вышэйшага ранга, чым просты або складаны сказ. Гэта адзінка камунікатыўна расчлененая, замкнутая па будове, максімальна інфарматыўная; яна ў пэўнай меры скандэнсаваная, мабільная, не залежыць ад вакольнага кантэксту, ярка выдзяляючыся на яго фоне.

У паэме Я. Коласа «Новая зямля» шмат складаных сінтаксічных цэлых, якія ўтвораны ў выніку аб'яднання двух і большай колькасці асобных сказаў. Гэтыя сказы маюць простую, ускладненую ці складаную будову і прымацоўваюцца адзін да другога пры дапамозе розных сродкаў злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. Як вядома, сінтаксічная сувязь (злучнікавая і бяззлучнікавая) паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага можа мець паралельны або паслядоўны (ступеньчаты) характар. Пры дапамозе паралельнай сувязі прымацоўваюцца такія сказы, якія маюць аднатыпную будову, г. зн. структурна прыпадабняюцца адзін да другога. Структурны паралелізм ствараецца пэўным парадкам слоў, аднолькавымі мадальнымі планамі, а таксама аднатыпнымі формамі суадносных кампанентаў кожнага з прымацаваных сказаў. Дзякуючы адпаведнаму семантычнаму напам'янню аб'яднання сказы абзначваюць з'явы ці падзеі аб'ектыўнай рэчаіснасці, якія пералічаюцца або супастаўляюцца паміж сабой. Пералічэнне з'яў і падзей у плане аднаго або розных часоў афармляецца пры дапамозе злучніка *і*: *Няма нідзе нікога. І ціха ўсё, як бы зацята* (с. 144). *Маці ў тон яму трапляе і на катой віну ўскладае. І бацька ўстаў на гэту справу пабачыць дзіўную праяву* (с. 133). Для афармлення супастаўлення з'яў і падзей звычайна ўжываецца злучнік *а*: *Птушкі голасна і здольна смяюцца мілым шчабятаннем і поўняць луг сваім спяваннем. А на дубах, як шапкі тыя, чарнеюць гнёзды буславыя* (с. 10) — уласнае супастаўленне; *Зацішак поля дыша варам і гоніць з твару поту рагі, і сохнуць губы ад той смагі. А жнейкі жнуць* (с. 222) — неадпаведнасць; *З аладкі бяздзька рабіў трубку, каб лепш здаволіць сваю губку і больш зачэрпнуць верашчакі. А бацька браў блінцом спавагу, бо на Антося меў увагу...* (с. 25) — проціпастаўленне. Асабліва рэзкае проціпастаўленне з'яў і падзей афармляецца пры дапамозе злучніка *але*: *Адзін Міхал і грэў імкненне давесці справу да сканчэння. Але няўзнакі, неўзаметкі вязала ліха свае сеткі, каб іх накінуць на Міхала* (с. 278). Іншыя злучнікі і бяззлучнікавыя сродкі паралельнай сувязі паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага ў паэме «Новая зямля» не выўлены. Але і з тых канструкцый, якія тут прыведзены, добра відаць, што паралельна звязаныя сказы вызначаюцца мінімальнай сінсемантычнасцю, бо яны самі па сабе знамянальныя, пабудаваныя самастойна, без лексічнай пераемнасці ў арганізацыі сваёй структуры (адзіным паказчыкам сін-

семантычнасці з'яўляюцца толькі далучальныя злучнікі). Складаныя сінтаксічныя цэлыя з такімі сказамі носяць пераважна апісальны характар, а таму зусім слухна лічацца статычнымі канструкцыямі.

Пры дапамозе паслядоўнай (ступеньчатай) сувязі прымацоўваюцца асобныя сказы, якія структурна не прыпадабняюцца, а паслядоўна падключаюцца адзін да другога, удакладняючы і развіваючы яго змест. Такое падключэнне аднаго сказа да другога прадвызначае ступеньчатую структуру складанага сінтаксічнага цэлага. Структурная ступеньчатасць заўсёды ствараецца разгортваннем пэўнай часткі або ўсёй структуры аднаго сказа ў прымацаваным да яго другім сказе і знаходзіць сваё выражэнне ў розным парадку слоў, лексічным паўтарэнні асобных словаформаў і іх субсіціутаў, а таксама ў мадальных планах і рознай функцыянальнасці суадносных кампанентаў гэтых сказаў. Праз суадносныя кампаненты самастойныя сказы як бы чапляюцца адзін за аднаго: другі сказ падхоплівае тое, пра што паведамляецца ў першым сказе, і развівае, дапаўняе ці паясняе яго. Такое паступовае (ступеньчатае) разгортванне выказвання ў паэме «Новая зямля» рэалізуецца і афармляецца рознымі сродкамі злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. Так, пры дапамозе злучніка і прымацоўваюцца сказы, у якіх перадаецца паслядоўная змена з'яў і падзей, што звязаны з адным і тым жа прадметам, абазначаным назоўнікам і адпаведным яму займеннікам, напрыклад: *Міхал ідзе пакуль што босы і гразь памешвае нагамі. І покі ён мінуў лагчыны, на лбе разгладзілісь маршчыны і ў сэрцы бура ўляглася* (с. 97). Іншы раз паслядоўная змена з'яў і падзей суправаджаецца выніковым адценнем: *Уздыхнуў тут дзядзька наш свабодна і, азіраючыся трывожна, у вагон шыбуе асцярожна, куды кандуктар тыкнуў пальцам. І вось наш дзядзька едзе зайцам* (с. 248). Злучнік *а* ўжываецца для прымацавання асобных сказаў тады, калі супастаўленне мае развівальна-дапаўняльны або развівальна-азначальны характар. Фармальным паказчыкам развівальна-дапаўняльнага супастаўлення служыць паўтарэнне адпаведнай словаформы (у нязменным ці зменным выглядзе) аднаго сказа ў другім сказе: *Тым часам маці даставала чыгунчык з печы, ложку брала і верашчаку налівала. А за сталом на верашчаку падгатаўлялі ўжо атаку...* (с. 23). *Яна абрусам стол накрыла, гасцей уважна папрасіла. А на стале — скаварадзішча, і скваркі правяць там ігрышча* (с. 240). Фармальным паказчыкам развівальна-азначальнага супастаўлення таксама служыць паўтарэнне адпаведнай словаформы, але гэта паўтарэнне заўсёды суправаджаецца анафарычнымі займеннікамі *гэта, тое*, напрыклад: *Туманай лёгкія паромы над рэчкай віснучы нерухома. А ў люстры водаў гэтай рэчкі, як закаханая дзяўчына, глядзіцца пышная вярбіна* (с. 214). *Песні мойкнуць па-над борам. А сам той бор глядзіць з усмехам...* (с. 211). Пры дапамозе злучніка *але* прымацоўваюцца сказы, паміж якімі звычайна афармляецца проціпастаўленне або неадпаведнасць з'яў і падзей. Ступеньчатая будова такіх сказаў знаходзіць сваё адлюстраванне ў назоўнікава-займеннікавых або назоўнікава-прыслоўных суадносінах наяўных у іх складзе кампанентаў, напрыклад: *Антось і маці на Міхала не раз у злосці нападлі. Але таго яны не зналі, як лёгка хлеб той дастаецца* (с. 20). *Усім здаецца, што холад згінуў назаўсёды. Але ж ці так?* (с. 37). З аналагічным значэннем нярэдка ўжываецца злучнік *ды*: *Міхал сядзеў, не варушыўся і ў мыслі нейкія ўглыбіўся. Ды маці з дзядзькам добра зналі, дзе яго мыслі вандравалі* (с. 25). *Міхал шмат думаў, сумняваўся і тут астацца спадзяваўся. Ды раз у сесію Міхася к сабе ляснічы заклікае* (с. 38). Апрача таго, гэты злучнік можа афармляць проціпастаўленне, якое мае развівальна-дапаўняльны характар: *Дзед Юрка быў рыбац. Ды рыбаці не ўсе аднакі — свае ў іх густы і адзнакі* (с. 88). Для афармлення развівальна-прычыннага абгрунтавання таго, пра што паведамляецца ў аб'яднаных сказах, спарадычна ўжываецца злучнік *бо*: *Дзядзька бульбу драў на клёцкі, каб згатаваць не па-жаночку. Бо што жанкі — раз што панята, ноль — слова нашага ім брата...* (с. 60). Прымацаванне трох і большай колькасці сказаў у

межах складанага сінтаксічнага цэлага можа ажыццяўляцца рознымі злучнікамі: *«Цяпер ідзіце ў тыя дзверы зрабіць адметку на паперы»,— ківае пісар галавою. І дзядзька дробнаю ступою падходзіць к дзверам, адчыняе, прашэнне ў скрутачку трымае. А там, за доўгімі сталамі, у стол уткнуўшыся насамі, сядзяць пісцы, як гною кучкі... (с. 262). Хата сваім прыгоствам не хіліла. Але не ў хаце сэнс і сіла. Бо хаце можна раду даць і на свой густ пабудаваць (с. 234). Пры бяззлучнікавай сувязі прымацаванне асобных сказаў у структуры складанага сінтаксічнага цэлага ажыццяўляецца шляхам лексічнай пераемнасці, у выніку чаго адпаведныя кампаненты аднаго сказа ў змененым ці нязменным выглядзе паўтараюцца ў другім сказе і тым самым афармляюць развівальна-дапаўняльныя адносіны паміж імі: *Міхал пытае, жджэ адказу. Адказ даецца, ды не зразу (с. 234)*. Калі паўтаральны кампанент выражаны назоўнікам, то замест назоўніка можа ўжывацца адпаведны яму займеннік: *Назайтра раненька дасвету руплівасць матку падымае. Яна ўстае, крыху ўздыхае, работа розная чакае... (с. 132)*. «Вам што?» — *пытая іх пачціва сам пісарчук. Ён стараваты, і росту нізкага, кашлаты, і вынік ён перад сябрамі, як тая порхайка часамі па цёплым дожджыку з зямлі (с. 262)*. У якасці сродка сувязі могуць выступаць асобныя словаформы ці словазлучэнні, якія змяшчаюць змест папярэдняга сказа і даюць прычыннае абгрунтаванне таму, пра што паведамляецца ў наступным сказе: *Міхал як толькі ажаніўся, тады ж ад бацькі аддзяліўся, бо стала цесна. З той прычыны хадзіў на сплаў ён, на віціны, разоў са два хадзіў у Прусы — куды не трапяць беларусы? (с. 33)*. Іншы раз прымацаванне аднаго сказа да другога ажыццяўляецца па сэнсу. У гэтым выпадку другі сказ падагульняе або канкрэтызуе тое, пра што паведамляецца ў першым сказе: *Ён злосна кідае паперы на стол з кішэні і бубніць. Да дзядзькі страшна прыступіць... (с. 275)*. Гэта справа так была. *Каня ў кампанію казла пускалі нанач у звярынец (с. 128)*. Як відаць, паслядоўна звязаныя сказы адрозніваюцца большай сінсемантычнасцю, бо ў сваёй арганізацыі яны заўсёды арыентаваны адзін да другога і свае камунікатыўныя якасці атрымліваюць толькі ў цесным кантакце паміж сабой. Складаныя сінтаксічныя цэлыя з такімі сказамі носяць у асноўным апавядальна-разважальны характар, а таму правамерна лічацца дынамічнымі канструкцыямі.*

Паралельная і паслядоўная (ступеньчатая) сувязь могуць сумяшчацца ў межах аднаго складанага сінтаксічнага цэлага, рэалізуючыся ў розных варыянтах і камбінацыях і афармляючыся разнастайнымі лексікаграматычнымі сродкамі. У такім разе складанае сінтаксічнае цэлае ўяўляе сабой змешаную (дынамічна-статычную) канструкцыю. Вось некалькі прыкладаў: злучнікавае прымацаванне: *Кастусь у запечку стхрыўся, цішком сабраўся, апрануўся ды ў лес з сякераю кульнуўся. А лес, як добры той знаёмы, стаіць збялелы, нерухомы абапал рэчачкі сцяною, над ёю сплэйшыся страхом, далёка кінуўшы галінкі. А маладзенькія ялінкі пад белым пухам чуць заметны; яны так мілы, так прыветны, бы тыя красачкі-дзяўчаткі, надзеўшы гожыя апраткі. Затое ж хвоечкі малыя стаяць, як сіраты якія, ад снегу выгнуўшысь дугою, на дол прыпаўшы галавою (с. 169)*; бяззлучнікавае прымацаванне: *Скрозь лапкі хвоек і галінкі сінела неба гладзь. Хмурынкі стаялі грудкамі на ўсходзе. Было так ціха ўсё ў прыродзе! (с. 21)*; злучнікава-бяззлучнікавае прымацаванне: *Угары над хвойнікам зялёным снуюцца пчолкі з ціхім званам, кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так танюсенька гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць. А на прагалінках на голых гулянне конікаў вясёлых, і толькі ступіш там нагою — так і заскачучь прад табою, вась так і пырснуць у надзем'е, як бы сявец той сыпне семя. А матылькі сваім убраннем касуюць тут усіх дазвання і не лятаюць — танцы правяць, ну, каго хочаш, зацікавяць. А як прыгожы пуцявінкі ў шайках зялёнае травінкі! Якія мяккія іх рысы і павароткі іх, абрысы! Ідуць, звіваюцца, лучацца... Эх, слаўна ў лесе, слаўна, братцы! (с. 21)*. Такія канструкцыі ўтрымліваюць максімальную інфарма-

цыю і не без падставы лічацца самымі аб'ёмнымі паводле структуры тыпамі складанага сінтаксічнага цэлага.

Аб'яднанне некалькіх сказаў у межах аднаго складанага сінтаксічнага цэлага спрыяе «фарміраванню новых якасцей комплекснай сінтаксічнай структуры: глабальнасці значэння і формы, расчлененасці агульнай інтанацыі, узнікненню складаных унутрыструктурных адносін паміж складаючымі»³ яго камунікатыўнымі адзінкамі. Пазіцыйнае і інтанацыйнае расчлененне складанага сінтаксічнага цэлага сведчыць аб лагічным перарыве, які стварае выразна адчувальную двухпланавасць апавядання. Гэта выклікана тым, што паведамленне наступнага сказа з'яўляецца дадатковым і падаецца як бы другім планам за тым паведамленнем, што змешчана ў папярэднім сказе, які структурна і семантычна завершаны і не патрабуе абавязковай наяўнасці прымацаванага да яго сказа. У выніку адбываецца «зрушэнне» агульнага семантычнага зместу і перавод яго ў розныя плоскасці. Зразумела, што расстаноўка лагічных акцэнтаў і ўстанаўленне ступені камунікатыўнай значнасці аб'яднаных сказаў залежыць ад іх актуальнага члянэння. Яно заключаецца ў тым, што ў кожным сказе выяўляюцца дзве часткі: у адной (часцей за ўсё першай) падаецца тое, што вядома з папярэдняга тэксту або лёгка ўгадваецца з моўнай сітуацыі, яна «валодае нулявой інфармацыяй і служыць сродкам сувязі новага з вядомым, наступнай часткі з папярэдняй»; другая частка «заклучае ў сабе новую інфармацыю, якая ўяўляе сабой мэту камунікацыі»⁴. Пры паралельнай сувязі назіраюцца асацыятыўныя суадносіны тэмы і рэмы кожнага сказа. Для паслядоўнай (ступеньчатай) сувязі характэрна поўнае ці частковае супадзенне рэмы папярэдняга сказа з тэмай наступнага сказа.

Складаныя сінтаксічныя цэлыя, у якіх паасобныя сказы прымацоўваюцца пэўнымі сродкамі паралельнай або паслядоўнай ці змешанай сувязі, валодаюць багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі, паколькі яны здольныя эканомна і трапна перадаць у працэсе камунікацыі самыя тонкія сэнсавыя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні розных значэнняў. Усё гэта садзейнічае актыўнаму выкарыстанню ў паэме Я. Коласа «Новая зямля» падобных канструкцый у якасці адпаведных стылістычных фігур — паэтычных строф — для адлюстравання разнастайных з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці.

¹ Колас Я. Збор твораў.—Мінск, 1962, т. 6. Далей спасылкі даюцца на гэта выданне ў тэксте ў дужках.

² Рыжов В. Я. Модификация интонационной структуры предложения как индикатор межфразовых связей в немецком языке.—М., 1977, с. 3.

³ Коваленко Ю. В. Основные типы сочетаемости речевых единиц в современном русском языке.—У кн.: Сочетаемость языковых единиц. Ростов-на-Дону, 1968, с. 78—79.

⁴ Лосева Л. М. Структурно-семантическая организация целевых текстов.—Одесса, 1973, с. 6.

Г. И. ШЕВЧЕНКО

К ВОПРОСУ О ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ КАЛЬКАХ С ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА В РУССКОМ

Среди заимствованных фразеологизмов русского языка одно из первых мест занимают устойчивые обороты, источником которых является латинский язык. Фразеологизмы, заимствованные из латыни (или посредством латыни), в большей своей части получили в европейских языках широкое распространение, стали крылатыми выражениями и, как следствие этого, являются интернациональными. К сожалению, определить количество латинских заимствований во фразеологии современного русского языка, а тем более установить, какая их часть является интернациональной, в настоящее время не представляется возможным¹.

Предмет нашего исследования составляют устойчивые сочетания, заимствованные из латинского языка в русский методом к а л ь к и р о